

УДК 911.52

ЧЕРНЕГА П.І.

АНТРОПІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЛАНДШАФТНИХ КОМПЛЕКСІВ БУКОВИНСЬКОГО ПЕРЕДКАРПАТТЯ

Ландшафтознавчі дослідження спрямовані на вивчення особливостей та закономірностей ландшафтної організації території з метою розробки науково обґрунтованих заходів раціонального природокористування. Це зумовлено тим, що в умовах “пресових навантажень” на природу раціональне природокористування виступає з’єднуючою ланкою між суспільством і природою. Ландшафтні комплекси (ЛК) є не тільки постачальниками матеріальних ресурсів для суспільства, але також і простором, в якому протікають процеси виробництва. З іншого боку, вони є джерелом життя і відновлення здоров’я людей й об’єктами для задоволення культурних та естетичних потреб людини. Тому вся діяльність суспільства повинна бути спрямована на “співіснування” людини і природи. Така форма взаємодії суспільства і природи реалізується через раціональне природокористування. Вона базується на цілеспрямованому вивченні ландшафтів з урахуванням закономірностей їх розвитку та динаміки під впливом природних та антропогенних чинників. Сучасні ландшафти існують як інваріантні природно-антропогенні системи, однак їх не слід розглядати як щось статичне та однорідне. Необхідна чітка градація ступеня антропогенного впливу (навантаження) на той чи інший комплекс. В одних комплексах антропогенний чинник повністю змінив його попередні складові (створення водосховищ, кар’єрний видобуток мінеральних багатств), а в інших має опосередковану дію. Тобто, антропогенний чинник (група чинників) тільки підсилює чи зменшив функціональне значення того чи іншого компонента в ландшафті, або ж змінив направленість його розвитку. Це дає підстави говорити не про “антропогенізацію взагалі”, оскільки спостерігається лише видозмінене протікання власне природного процесу. Отже, суть антропогенності проявляється через прискорення (наприклад, ерозійних процесів), або сповільнення інтенсивності протікання природно зумовлених процесів.

Активний вплив антропогенних чинників на природу Передкарпаття розпочався в IV-III тисячолітті до н. е. [2]. За весь період (близько 6 тис. років) ландшафтні комплекси зазнали значних змін. Зведення лісових масивів спричинило до активного розвитку зсувних процесів, а звідси і зміну морфо-просторової організації ландшафтів. На місці колись суцільних широколистяних і хвойно-широколистяних лісових масивів сформувалась складно диференційована мозаїка лучних урочищ зсувних схилів. Циркоподібні улоговинні комплекси верхів’їв бокових приток є, на нашу думку, також результатом впливу антропогенних чинників на ландшафти території.

Слід також зазначити, що за такий довготривалий період вплив суспільства на ЛК посилювався і слабшав. В періоди послаблення антропогенного пресу спостерігається їх ренатуралізація. Найбільш сильного пресу ландшафти зазнали і зазнають в наш час. Тому негативні явища антропогенного генезису спонукають суспільство до оптимізаційного напрямку природокористування.

На території Буковинського Передкарпаття сформувались різноманітні форми природокористування, але переважають сільськогосподарська, лісгосподарська, поселенська і меншою мірою промислова та дорожно-транспортна. Кожний із цих

форм притаманна значна диференціація в різних частинах регіону.

На основі багаторічних спостережень, різноманітних картографічних джерел і фондових матеріалів різних установ та організацій складена карта природно-господарських систем того ж самого масштабу, що й ландшафтно-типологічна. Це дозволило ув'язати контури різних видів природокористування з контурами ЛК. Картографічний аналіз співставлення цих контурів дозволив виявити певні закономірності. Заплавні комплекси головних річок використовуються під пасовища і сіножаті. Тільки в широких днищах бокових притоків (Брусниця, Дерелуй, Мольниця, Котовець, Глибочок тощо) зустрічаються ділянки орних земель. Місцевості низьких та середніх терас майже повсюдно розорані, особливо в долині Сірету. В меншій мірі розорані ділянки вододільних та високотерасових місцевостей. Що ж стосується схилів місцевостей, то тут якихось певних закономірностей у їх використанні не виявлено. Це, насамперед, пов'язано зі значним перевантаженням (до 30 %) схилів крутизною більше 6°, розвитком зсувних процесів і дрібноконтурністю урочищ. Тому на цих схилах унеможливується механічний обробіток ґрунту, та він й економічно невиправданий. Як правило, схилі місцевості використовуються під неорганізовані пасовища для громадської худоби. У верхніх частинах схилів розміщуються невеликі масиви садів.

Переважаючою формою природокористування в Буковинському Передкарпатті є сільськогосподарська. Землекористувачі різних форм власності спеціалізуються на м'ясо-молочному тваринництві з розвинутим буряківництвом, зерновим господарством і вирощуванням картоплі. Це стосується, головним чином, господарств, території яких розміщені в східній і південно-східній частинах регіону та в долинах Черемошу, Пруту, Сірету і Малого Сірету. Переважна більшість цих господарств знаходяться в Герцаївському, Сіретському, Багненському і Брусницькому природних районах. В межах Дерелуйського, Глибоцького, та частково Черемоського природних районів господарства спеціалізуються на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків та овочів. Для південних частин територій Брусницького та Черемоського природних районів характерне осередкове землеробство.

В структурі сільськогосподарської форми природокористування незначну площу (2.9%) займають сади. Переважна більшість масивів їх розміщена в східній, південно-східній та північній частинах Буковинського Передкарпаття. Сади займають найбільшу площу (до 6%) в Герцаївському природному районі, а найменшу (0,61%) в Красноільському. Як правило, їх масиви приурочені до вододільних місцевостей і верхніх частин схилів долин бокових притоків.

Досить значну частку в структурі землекористування займають сіножаті та пасовища (до 7%). За рахунок дрібноконтурності і значної диференціації ЛК локального рівня масиви лук невеликі і займають найрізноманітніші ділянки території. Багато лучних масивів зустрічаються в межах населених пунктів, що є однією із особливостей поселенських систем. Найбільші площі луки займають в Герцаївському (9,4%) і Дерелуйському (8,4%) природних районах. Вони приурочені, в основному, до заплавних і схилів ЛК. На схилах луки розвинуті в районах широкого розповсюдження зсувів, що в значній мірі зменшує інтенсивність їх прояву.

Провідне місце у Буковинському Передкарпатті належить поселенській формі природокористування. Вона репрезентована двома видами - міським і сільським. Сільський вид поселенських систем містить два підвиди - компактної і

дисперсної забудови. Якраз переважання другого підвиду є характерною ознакою поселенських систем регіону. В кожному з природних районів ця форма природокористування має неоднакову частку від площі району й свою специфіку. В східних лісостепових районах переважають системи дисперсної забудови. Населені пункти, головним чином, розміщуються в долинах головних річок і їх бокових притоків. Найбільшу площу ця форма природокористування займає в Герцаївському (до 28%), Дерелуйському (до 40%), Брусницькому (до 50%) і Чернівецькому (до 35%) природних районах. Це обумовлено розповсюдженням населених пунктів дисперсної забудови. Такий характер розселення успадкував особливості морфопросторової організації ландшафтів. Значне розчленування поверхні території, дрібноконтурність ЛК топологічного рівня, значний прояв екзогенних процесів (особливо зсувних) і були тими природними передумовами, що визначили характер та типи поселень. В той же час на формування поселенських систем значний вплив мали і соціально-економічні чинники. До 1940 року на території Буковинського Передкарпаття переважала приватна власність на землю, що і спричинило (окрім природних чинників) формування дисперсного виду сільських поселень. Власне ж, у Буковинському Підгір'ї поселення головним чином розвинулись на низьких терасах Сірету і Малого Сірету. В долинах бокових притоків поселення не мають значного розповсюдження.

Отже, природні передумови і передусім морфопросторова організація ЛК виступають як лімітуюча, диференціююча та оптимізуюча функції при розвитку та розміщенні поселенської форми природокористування [3].

Важливе місце в структурі природокористування Буковинського Передкарпаття займає лісокористування. Ця форма природокористування має значну диференціацію по природних районах території дослідження. Масиви широколистяних та хвойно-широколистяних лісів найбільш розповсюджені в Буковинському Підгір'ї та на Чернівецько-Сторожинецькій височині. Первинні лісові масиви дубово-букових і букових лісів зустрічаються на гребенях вододільних ЛК, в Багненській та Пра-Черемоській долині і на терасових місцевостях Сучави. Вони збереглися тут в силу різноманітних причин: недоступність вирубки, недоцільність використання вирубок під сільськогосподарські угіддя, пограничне положення території тощо. Загалом, можна констатувати, що лісові масиви в минулому займали значну площу території і відрізнялися за складом та продуктивністю.

Найбільш залісненим в наш час є Красноільський природний район, де площа лісів становить 62,12 % від площі району. Низька густота населення (52,84 чол/км²), найнижчий показник заселення (14,8%), пограничне розташування району обумовили таку залісненість. Другу групу (за залісненістю) складають райони з переважанням вододільних ЛК і комплексів слабо дренованих давньоалювіальних височин - Чернівецький (38,5 %), Багненський (32,62 %) та Тарашанський (33,6 %). В решті ж районів на лісогосподарську форму природокористування припадає від 8 до 18 % площі. Найнижчий показник залісненості спостерігається в Глибоцькому природному районі (6,34 %). Це пов'язано з переважанням у цьому районі ЛК терасових рівнин з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, що сприяло знищенню лісових масивів і розорюванню території. Незначні лісові масиви збереглися на схилах долин бокових притоків та схилах вододілів. Це сприяє стабілізації зсувних процесів в цих ЛК. Ліси з малоцінних порід (верба, вільха) зростають на заплавах головних річок Передкарпаття. Промислового значення вони

не мають і виконують роль природних водоохоронних зон.

Водогосподарська форма посідає незначне місце серед інших форм природокористування. В структурі водогосподарського комплексу переважає забір води для промислових і побутових потреб в містах Буковинського Передкарпаття та створення штучних водоймищ поліфункціонального призначення. Якщо перший вид (водозабір) не має значного розповсюдження і, головним чином, прив'язаний до природних водних об'єктів (р. Черемош, Прут, Сірет) то другий (створення водойм) має відмінності по природних районах території досліджень. Найбільшу частку (за площею) в структурі природокористування штучні водойми займають в Тарашанському (0,45 %), Герцаївському (0,3 %) та Красноільському (0,29 %) природних районах. В двох перших штучні водоймища використовуються для риборозведення та зрошення, адже ці райони є типовими лісостеповими. Наявність значної кількості штучних водойм в Красноільському природному районі пов'язана із розвитком любительського рибальства. В інших природних районах площі водного дзеркала не перевищують 0,2 % від загальної площі району.

На дорожно-транспортну форму природокористування припадає близько 0,4% площі Буковинського Передкарпаття. Дорожно-транспортна мережа репрезентована залізницями та автомобільними шляхами. Переважна більшість з них (до 80%) приурочена до долинних ЛК. Це стосується, в першу чергу, залізниць, загальна протяжність яких становить близько 150 км, автомобільних доріг з твердим покриттям - понад 350 км, з гравійним покриттям - близько 300 км. Ширина доріг коливається в межах від 8 до 13 м. Значна диференціація дорожно-транспортної форми природокористування спостерігається по природних районах. Найвищим показником за цією формою природокористування характеризується Глибоцький (0,79%) та Багненський (0,6%) природні райони, а найнижчим Чернівецький (0,22%) і Герцаївський (0,21%). Слід відмітити, що в межах природних районів спостерігається така закономірність, чим вища частка орних земель, тим вища частка дорожно-транспортної форми природокористування.

Природоохоронні території в Буковинському Передкарпатті займають незначні площі і в різних природних районах їх частка неоднакова. Найбільшу площу вони займають в Герцаївському (1,46%) і Чернівецькому (1,6%) районах. Ці території репрезентовані заказниками місцевого та державного значення. На жаль, слід констатувати, що Буковинське Передкарпаття, як територія зі значною диференціацією ЛК різного таксономічного рангу, потребує створення більшої кількості природоохоронних об'єктів. Тут збереглися первинні лісові масиви в Сіретському та Красноільському природних районах

Кількісні характеристики різних форм природокористування дозволили вирахувати коефіцієнт антропогенної перетвореності (K_{ap}) в розрізі природних районів. Цей коефіцієнт розрахований за відомою методикою К.Г.Гофмана - П.Г.Шищенка [4]. Величина K_{ap} має значні відмінності в різних природних районах. Райони об'єднані за певною величиною показника K_{ap} у групи: природні складові ЛК дуже сильно перетворені - $K_{ap} > 8,0$; сильно перетворені - $8,0 > K_{ap} > 6,0$; середньо перетворені - $6,0 > K_{ap} > 4,0$; слабо перетворені - $K_{ap} < 4,0$.

Найбільш антропогенізованими є природні складові Глибоцького, Герцаївського та Сіретського природних районів ($K_{ap} > 8,0$). Сильно перетворені в Черемоському, Дерелуйському та Брусницькому. Найменш перетвореними є ЛК у Красноільському природному районі.

Як уже було відзначено, важливим у встановленні відповідності господарського освоєння території до її потенційних природних можливостей є визначення співмірності між природно-ресурсним потенціалом ландшафту та соціальним замовленням на використання цього потенціалу. Невідповідність між пропозицією (потенціал ЛК) та попитом (суспільне замовлення) призводить до втрат як з одного, так і з іншого боку.

Співвідношення між структурою ландшафтів та структурою природокористування уможливило визначити резерви суспільного “замовлення” та “можливості” ЛК території Буковинського Передкарпаття методом рангової кореляції [1]. Цей метод дозволив швидко і якісно опрацювати статистичні матеріали з господарського використання природного потенціалу досліджуваної території. Спочатку визначалась приуроченість різних форм та видів природокористування до контурів ЛК. Найбільша тіснота зв'язку спостерігається між поселенськими дисперсними системами та урочищами схилів різної крутизни ($r = 0,73$), масивами садів та урочищами вододільних місцевостей і приводільних схилів ($r = 0,84$). Дещо нижчі показники рангового коефіцієнту кореляції ($r = 0,60$) отримано при порівнянні орних угідь та ЛК, які вони займають, чи можуть бути використані під рілля.

Розрахунок тісноти зв'язків між різними формами природокористування і морфо-просторовою організацією ландшафтів показав, що природні можливості останніх сильно “експлуатуються”. Для встановлення “гармонійності” між господарською діяльністю та ландшафтами Буковинського Передкарпаття необхідна розробка і впровадження оптимізаційних заходів природокористування.

1.Голиков А.П., Черванев И.Г., Трофимов А.М. Математические методы в географии. - Харьков: Высшая школа. Изд-во при Харьковском ун-те, 1986. -144 с. 2.Коржик В. П. Антропогенные изменения ландшафтов Северной Буковины и актуальные задачи рационального природопользования. Научн. докл. к заш. дисс. по совокупн. опубл. работ на соиск. уч. ст. канд. геогр. наук. - Киев. - 1992. - 24 с. 3.Куница М. Н. Природно-территориальные комплексы и расселение населения: анализ пространственных и временных взаимосвязей. Автореферат. дисс. на соиск. научн. степ. канд. географ, наук. Киев. 1986. -19 с. 4.Шищенко П. Г. Прикладная физическая география. - Киев: Выща школа. - 1988. - 192 с.

The antropogenetic modifications of landscapes of Bykovinian Pre-Carpathian region are stipulated by long-term assimilation of territory by the different forms of nature using. The important parameter of such modifications is a factor of antropogenetic modification, which for the given territory is changed in limits from 2,7 up to 8,8. It testifies about force to an antropogeneous load on a nature of the region.